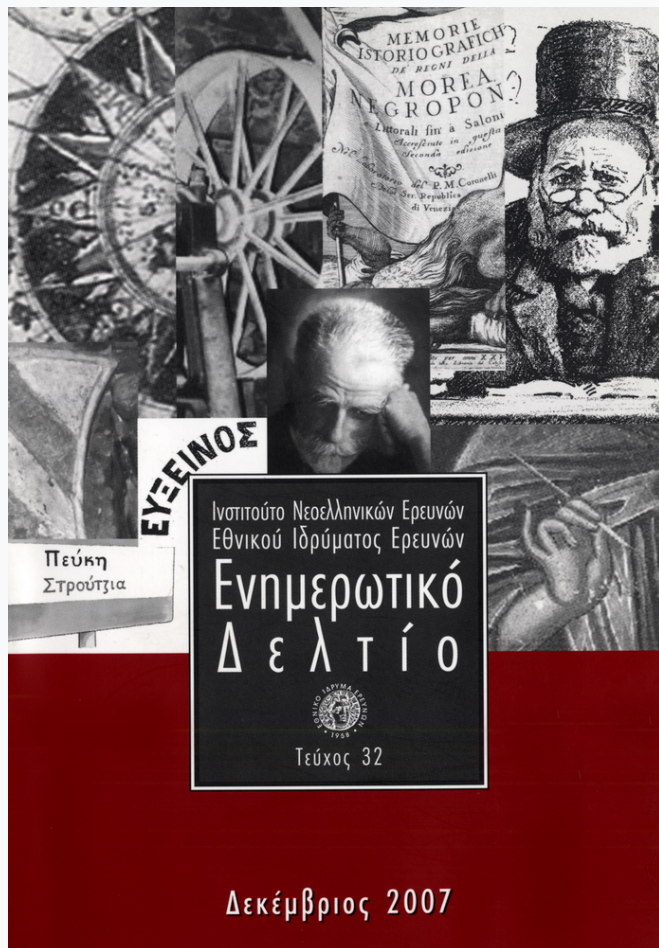

Ενημερωτικό Δελτίο

Τόμ. 32 (2007)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

doi: [10.12681/news.217](https://doi.org/10.12681/news.217)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ. (2008). *Ενημερωτικό Δελτίο*, 32, 100–109. <https://doi.org/10.12681/news.217>

Διδακτορικές Διατριβές

Ίκαρος Μαντούβαλος,

Όψεις του παροικιακού ελληνισμού.

Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχείρηση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου-19ος αιώνας),

Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2007, 471 σελ.

(πίνακες 37, διαγράμματα 2, γραφήματα 8, παραρτήματα Ι-V, χάρτες 3).

Επιβλέποντες καθηγητές:

Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία

Παπαδία-Λάλα, Μαρία Ευθυμίου

Όπως, άλλωστε, μαρτυρεί και ο τίτλος της διδακτορικής διατριβής, η μελέτη εγγράφεται στην ιστοριογραφική κατηγορία που έχει επικρατήσει να καλείται σχηματικά "παροικιακός ελληνισμός". Εστιάζεται, κυρίως, στις ζωές δύο εκ των πρωταγωνιστών της τεκμηριακής μαρτυρίας, του Δημήτριου Μάνου, ιδρυτή του κλάδου, και του γιου του Στέφανου. Πρόκειται, δηλαδή, για την ιστορία των κύριων εκπροσώπων δύο γενιών μεταναστών από το Μοναστήρι της Δ. Μακεδονίας, που εγκαταστάθηκαν στα τέλη του 18ου αιώνα στην αψβουργική επικράτεια, συμμετέχοντας ενεργά, καθ' όλη σχεδόν την διάρκεια του 19ου αιώνα, στο εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο της Μοναρχίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και όχι μόνον.

Η μετάβαση των Μάνου από την οθωμανική πραγματικότητα στη θετή τους πατρίδα, την Ουγγαρία, και η σταδιακή ενσωμάτωση και αφομοίωσή τους από το νέο πολιτισμικό περιβάλλον αντανακλάται τόσο στο πεδίο της υλικής, οικονομικής και κοινωνικής τους ζωής όσο και στο επίπεδο του συμβολικού τους κεφαλαίου.

Μέσα από την εξέταση της συγκεκριμένης οικογενειακής μονάδας, το μεταναστευτικό φαινόμενο εξατομικεύεται, ενώ η ατομικότητα προβάλλεται σχεδόν ως "αυτοδύναμο" αντικείμενο ανάλυσης, απελευθερωμένο από τις αγκυλώσεις που γεννούν οι ανώνυμες δομές και διαδικασίες.

Η μελέτη περιστρέφεται γύρω από τρεις άξονες. Ο πρώτος άξονας εστιάζεται, κατ' αρχάς, σε μια σύντομη επισκόπηση της ιστορικής πορείας της Ουγγαρίας—που έμελλε να γίνει η νέα πατρίδα των Μάνου— από τα τέλη του 17ου αιώνα, οπότε ενσωματώθηκε το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών της στην αψβουργική επικράτεια, έως τον πολιτικό συμβιβασμό του 1867, γνωστό ως Ausgleich. Για την κατανόηση του διακριτού πολιτικού και οικονομικού της ρόλου στην αυτοκρατορία σκιαγραφούνται η κοινωνική διάρθρωση της Ουγγαρίας και το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι διοικητικοί της θεσμοί, καθώς και αποτυπώνεται η οικονομική θέση της μέσα στα στενά όρια ανάπτυξης που της επεφύλασσε η κυβέρνηση της Βιέννης. Επιπλέον, χαρτογραφούνται οι διαδρομές οικονομικών υποκειμένων από ημι-ορεινές περιοχές της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, με προορισμό περιοχές της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας, και εξετάζονται οι οικονομικές, δημογραφικές και πολιτικές συνθήκες στον χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, προκειμένου να αποσαφηνισθούν όψεις του μεταναστευτικού φαινομένου, εντός και εκτός της οθωμανικής επικράτειας.

Ο δεύτερος άξονας συνυφαίνεται αφενός με την παρουσίαση του γενεαλογικού δέντρου των Μάνου και των γαμήλιων

στρατηγικών τους, και αφετέρου με την εξέταση του τρόπου καταγωγής του οικογενειακού κλάδου, αλλά και της διασύνδεσης του φαινομένου της μετανάστευσης με τον τύπο του "επιχειρηματία-μετανάστη". Οι δύο αντικειμενικές ιδιότητες, του "ξεριζωμένου" και του εμπόρου, που καθόρισαν την αστική ταυτότητα μελών της οικογένειας στην Ουγγαρία, αντιμετωπίζονται μέσα από την μικροϊστορική οπτική και τα εργαλεία ανάλυσης του ειδικού παραδείγματος (case study). Έτσι επιχειρείται να αναδυθούν νέες μορφές επανασύνδεσης της αποδημούσας οικογένειας με την ιδιαίτερη πατρίδα της, τα πρόσωπα που άφησε πίσω της, συγγενείς και φίλους.

Η οργάνωση της επαγγελματικής ζωής των Μάνου στον τόπο υποδοχής τους συνδέεται με τα επιχειρηματικά δίκτυα που συγκροτήθηκαν στο πλαίσιο των πυκνών εμπορικών μετακινήσεων του 18ου αιώνα. Η έννοια του δικτύου συνιστά αναγκαίο εργαλείο στη μελέτη της εμπορικής επιχείρησης. Στην ανάλυση της εξελικτικής πορείας της εμπορικής επιχείρησης των Μάνου, διερευνάται αρχικά η σχέση της με το γενικό πλαίσιο της οικονομίας και ιδιαίτερα τα τοπικά δομικά χαρακτηριστικά των αγορών όπου αναπτύχθηκε, κατά καιρούς, η εμπορική της δράση. Παράλληλα, εξετάζονται θέματα που αφορούν στις οικονομικές και κοινωνικές συναλλαγές της, τις ηθικές όψεις της επαγγελματικής της κουλτούρας και τις επιχειρηματικές στρατηγικές της, στενά συνδεδεμένες με την εθνοθρησκευτική και τοπική καταγωγή της οικογένειας και εξαρτημένες από τις οικονομικές συνθήκες και τις εκάστοτε πολιτικές συγκυρίες.

Στο μέτρο που διαφοροποιεί τις κοινωνικές - οικονομικές σχέσεις στο περι-

βάλλον της επιχείρησης, γίνεται προσπάθεια να κατανοηθεί η ίδια η ιδέα της μετεξέλιξης των εμπορικών της δραστηριοτήτων, μέσα από τη λειτουργία των δύο εμπορικών σχημάτων: το πρώτο που έστησε ο γενάρχης της οικογένειας Μάνου, Δημήτριος, στα τέλη του 18ου αιώνα, και το δεύτερο που οργανώθηκε στη βάση της εταιρικής σχέσης των Στέφανου Μάνου και Γεώργιου Μάντζου, με την επωνυμία "Μάντζος & Μάνος", στις αρχές της δεκαετίας του 1840. Η εξέταση των δύο εμπορικών δικτύων της πρώτης και δεύτερης γενιάς επιχειρηματιών αποκαλύπτει τις μεταξύ τους διαφορές ως προς το γεωγραφικό εύρος των συνεργασιών τους, τις εκάστοτε ανάγκες και το είδος του εμπορίου που ασκούσαν, τη γεωγραφική κατανομή των διακινούμενων εμπορευμάτων και το σύστημα οργάνωσης των μεταφορών τους.

Τέλος, ο τρίτος άξονας επικεντρώνεται σε συγκεκριμένες εκφορές της αστικής ταυτότητας της οικογένειας. Με το πέρασμα, δηλαδή, από τη σφαίρα της επιχειρηματικής ζωής, που αναδύεται μέσα από την ανασύνθεση της ιστορίας του εμπορικού οίκου των Μάνου, στον ιδιωτικό περίκλειστο κόσμο της, ανιχνεύονται η αστική κουλτούρα και οι αξιακοί κώδικες που καθόρισαν τον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς της στο διάστημα των δύο γενιών μεταναστών. Πρώτα, όμως, γίνεται αναφορά στις πρακτικές που εφάρμοσαν οι Δημήτριος και Στέφανος Μάνος αναφορικά με τη διαφύλαξη της οικογενειακής περιουσίας τους, του υλικού και συμβολικού κεφαλαίου. Η διαθήκη καθίσταται το πρωταρχικό μέσο για την οργάνωση της ζωής της οικογένειας μετά τον θάνατο των επικεφαλής της. Η συγκριτική παρουσίαση

των διαθηκών, που συντάχθηκαν σε διαφορετικές χρονικές βαθμίδες (του Δημήτριου το 1815 και του γιου του το 1853) και σε διαφορετικό νομικό και κοινωνικό πλαίσιο, επιτρέπει την προσέγγιση των ατομικών επιλογών και διαθέσεων των κληροδοτών ως προς τις στρατηγικές διανομής του πλούτου τους και, εν γένει, των διαδικασιών, μέσω των οποίων εγγυήθηκαν την αναπαραγωγή της δομής της οικογένειάς τους.

Στη συνέχεια, το ύψος των περιουσιακών στοιχείων των Δημήτριου και Στέφανου Μάνου κατανοείται ως κριτήριο ποιοτικής διαφοροποίησης των κατόχων τους όσον αφορά στον βαθμό του εξαστισμού και της ενσωμάτωσής τους στο αστικό στρώμα της συγγενικής κοινωνίας. Η σύνθεση των περιουσιών τους αντικατοπτρίζει τη θέση τους στον επαγγελματικό στίβο, την πολυδιάστατη δράση και την οικονομική τους άνοδο. Η έννοια της κοινωνικής κινητικότητας αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανάλυση των υπαρχόντων των εκπροσώπων των δύο γενιών. Μέσα από την ανάλυση των αριθμητικών δεδομένων που προκύπτουν από την παράλληλη αποτίμηση των περιουσιών τους, τον υπολογισμό των αποδόσεων των ακινήτων τους και της συνολικής αξίας των περιουσιακών τους στοιχείων, αναζητούνται, μεταξύ άλλων, και οι επενδυτικοί προσανατολισμοί τους.

Στις εκφάνσεις της αστικής ταυτότητας της οικογένειας συμπεριλαμβάνονται, επίσης, και οι πρακτικές διαχείρισης των εισοδημάτων της για την κάλυψη των καταναλωτικών αναγκών των μελών. Η ανάλυση της καταναλωτικής συμπεριφοράς, που καλύπτει την περίοδο 1815-1827, έχει ως αρχικό στόχο την καταγραφή της

διαδικασίας οργάνωσης του προϋπολογισμού της οικογένειας, τη διερεύνηση των πηγών εξασφάλισης του εισοδήματος και την ανάλυση αφενός της σύνδεσης ανάμεσα στο ύψος και τη διανομή των εσόδων και αφετέρου της φύσης των δαπανών. Οι μαρτυρίες των οικογενειακών εξόδων προσφέρονται για την ανασύσταση του κοινωνικού και οικονομικού κλίματος της εποχής μέσα στο οποίο ζούσαν τα υποκείμενα. Οι τιμές των αγαθών και υπηρεσιών συνιστούν πληροφοριακά σύνολα για σταθμιστές προσεγγίσεις στο βιοτικό επίπεδο μιας αστικής οικογένειας στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Τέλος, στο πεδίο ανάλυσης εντάσσονται επίσης οι αισθητικές αφετηρίες και πολιτισμικές διαθέσεις της οικογένειας. Από μια σημειολογική οπτική, η κατανάλωση γίνεται κατανοητή ως σύστημα πληροφοριών για τις κοινωνικές σχέσεις. Με τον τρόπο αυτό ιχνογραφούνται ο βαθμός επάρκειας των συνθηκών και τα πρότυπα διαβίωσης που κατά καιρούς τα μέλη της υιοθετούσαν.

Η διδακτορική διατριβή βασίσθηκε, ως επί το πλείστον, στο αρχείο της οικογένειας Μάνου, το οποίο φυλάσσεται στο Δημοτικό Αρχείο της Βουδαπέστης (Budapest Főváros Levéltár), του οποίου ένα μέρος βρίσκεται μικροφωτογραφημένο στο Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού και το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από τις αρχειακές μαρτυρίες εξετάσθηκαν κυρίως κατάστιχα, ισολογισμοί, εξοδολόγια και εξερχόμενες εμπορικές αλληλογραφίες του Δημήτριου Μάνου και της εταιρείας "Μάντζος και Μάνος", καθώς και διαθήκες και δελτία απογραφής των περιουσιακών στοιχείων των Δημήτριου και Στέφανου Μάνου.

Η έρευνα όμως προσανατολίσθηκε και σε άλλους αρχειακούς τόπους, όπως στην αρχειακή σειρά "Testamenta et Inventare" του Budapest Főváros Levéltár. Σε ένα ογκώδες σώμα λυτών εγγράφων που καλύπτει μια περίοδο δεκαπέντε και πλέον χρόνων (1815-1827) περιλαμβάνονται απογραφικά δελτία, οικογενειακοί προϋπολογισμοί της περιόδου, σημειωματάρια επιτρόπων που είχαν οριστεί για τη διαχείριση της περιουσίας του Δημήτριου Μάνου, χειρόγραφες σημειώσεις και αποδείξεις σχετικές με αγορές και δαπάνες για την κάλυψη των αναγκών μελών της οικογένειας ή της οικίας γενικά, λογαριασμοί εισπραττόμενων ενοικίων, μισθοδοσίες προσώπων που απασχολούνταν στην υπηρεσία των Μάνου κ.ά.

Πληροφορίες από κτηματολόγιο της Πέστης (1687-1876), το οποίο ανήκει επίσης στο Δημοτικό Αρχείο της Βουδαπέστης, συμπλήρωσαν μερικά από τα κενά που προέκυπταν από την έρευνα στο οικογενειακό αρχείο και αφορούσαν στην εικόνα των ακινήτων που είχε στην κατοχή της η οικογένεια Μάνου. Τέλος, τα βιβλία γάμων, βαπτίσεων και θανάτων της "ελληνικής εκκλησίας της Πέστης", που βρίσκονται μικροφωτογραφημένα στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, αποτέλεσαν την κύρια πηγή για την σκιαγράφηση του γενεαλογικού δένδρου των Μάνου και την ανάδειξη πλευρών των γαμήλιων στρατηγικών της οικογένειας.

Άλκηστη Σοφού,

L'Ephéméris, un journal grec libéral dans la Vienne des Habsbourg,

Sorbonne-Paris IV, 2007, 396 σελ.

Επιβλέπων καθηγητής: Henri Tonnet

Η διδακτορική αυτή διατριβή παρουσιάζει μία από τις ελάχιστα μελετημένες πτυχές του νεοελληνικού διαφωτισμού. Όπως ο τίτλος της υποδηλώνει, εξετάζει τη γέννηση, τη ζωή και το έργο μιας "στρατευμένης" ελληνικής εφημερίδας που προσδιορίζεται από ένα ιδιαίτερο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο συνεχών ζυμώσεων.

Η *Εφημερίς*, η "αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί", αποτελεί το πρώτο κεφάλαιο της ιστορίας του ελληνικού Τύπου και μια πολύτιμη ιστορική πηγή για τη μελέτη της περιόδου που καλύπτει (1791-1797). Η *Εφημερίς* μάς επιτρέπει να παρακολουθήσουμε ορισμένα στοιχεία ενδεικτικά της σταδιακής αναγέννησης της ελληνικής σκέψης και τον καταφανή προσανατολισμό της προς τη φιλελεύθερη ή επαναστατική ιδεολογία, προς τον σχηματισμό και την έκφραση του "βαλκανικού ριζοσπαστισμού". Εντάσσοντας την *Εφημερίδα* στο ιδεολογικό, πολιτισμικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής και σκιαγραφώντας τη δομή της συνείδησης της ελληνικής διανόησης, η συγγραφέας προβάλλει την ιδεολογία και άποψη που ορίζει τη συνείδηση μιας συγκεκριμένης ομάδας, της *Εφημερίδας* και των συνεργατών της: η ανεξαρτητοποίηση της ατομικής συνείδησης και η ελευθερία κρίσης προσδοκούν να οδηγήσουν στην εθνική αφύπνιση και στην πολιτική χειραφέτηση, στην απελευθέρωση.

Η μελέτη της ύλης της εφημερίδας μάς επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την

εξέλιξη της ελληνικής σκέψης, τις τριβές της, τις ρήξεις της, τις συγκρούσεις της. Το θέμα εξετάζεται όχι στο πλαίσιο διπολικών αντιθέσεων αλλά σ' αυτό ενός ευρέως διαλόγου μεταξύ του αρχαίου και του μοντέρνου, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, μεταξύ του περιβάλλοντος της *Εφημερίδος* και του κόσμου που αλλάζει κάτω από την επίδραση του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης.

Η μέθοδος που ακολουθείται είναι συγκριτική. Εστιάζεται στην επάλληλη ανάγνωση των άρθρων της *Εφημερίδος* και την αντιδιαστολή τους όχι μόνο με έργα ελλήνων λογίων της εποχής —συντηρητικών, νεωτερικών και ριζοσπαστών— αλλά και με τον "λόγο των συντακτών" όπως αυτός εκφράζεται μέσα από τις "Ειδήσεις", τις "Ειδοποιήσεις", τις αγγελίες. Τα "σημειώματα της σύνταξης" (éditorial) αποτελούν πολύτιμη μαρτυρία των ιδεολογικών ανησυχιών της εποχής, αλλά κυρίως των προβλημάτων —γλωσσικών, ιδεολογικών και πολιτισμικών— με τα οποία οι αδελφοί Πουλίου ήρθαν αντιμέτωποι.

Λόγω των πολλαπλών γνωστικών πεδίων που προσεγγίζονται από ένα έντυπο όπως η *Εφημερίς*, η συγγραφέας ανέτρεξε σε πολυάριθμες μελέτες σύνθεσης και ανάλυσης, σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση, την ιστορία του Τύπου, τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, την ιστορία των ιδεών, την ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Περαιτέρω επεξεργασία πληροφοριών γίνεται μέσα από την αλληλογραφία Ελλήνων λογίων της εποχής, από τα αυστριακά και γαλλικά Αρχεία και τα αρχεία του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών.

Μοντέλα ανάγνωσης του πολιτισμικού γίνεσθαι για την εξέταση ερωτημάτων σύμφυτων με την προσέγγιση των

ιστορικών πηγών και του Τύπου και σε αναφορά προς την ιδεολογία, τον πολιτισμό και τη σχέση μεταξύ γλώσσας και εξουσίας αποτέλεσαν τα έργα των Jacques Le Goff, Michel de Certeau, Fernand Braudel και Pierre Bourdieu. Επίσης για την περιγραφή/ανάλυση της λειτουργίας και μορφολογίας του οργάνου (του μέσου) και πιο συγκεκριμένα για θέματα που άπτονται της γραφής, του σχήματος, της σελιδοποίησης και της εικονογράφησης του εντύπου χρησιμοποιήθηκαν τα αναλυτικά μοντέλα των Jacques Le Goff, Jack Goody, Walter Ong, Roger Chartier, Jean Sgard, Henri-Jean Martin.

Η εργασία εδράζεται σε τρεις θεματικούς άξονες : η εμφάνιση του πρώτου ελληνικού δημοσιογραφικού οργάνου, η ίδια η *Εφημερίς*, πολιτισμικό όργανο της ωριμότητας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και τέλος, η *Εφημερίς*, φορέας μιας ιδεολογίας μέσα από τη χρονικογράφηση των πολιτικών γεγονότων.

Το πρώτο μέρος με τίτλο "Η *Εφημερίς*. Πορεία και χαρακτηριστικά" πραγματεύεται την ιστορία της *Εφημερίδος* τόσο στο άμεσο πλαίσιο της όσο και την προϊστορία της. Η μελέτη ανατρέπει τη γέννηση του ευρωπαϊκού τύπου τον 17ο αιώνα και αυτή του ελληνικού στο τέλος του 18ου. Εξετάζεται η αλληλογραφία ως μέσο ατομικής ή ομαδικής πληροφόρησης και οι πληροφορίες που διακινούνταν μέσω αυτής καθώς και η διαπερατότητα μεταξύ αλληλογραφίας και χειρόγραφων εφημερίδων. Ακολουθεί η ανάλυση και παρουσίαση του ιδιάζοντος πλαισίου που συνέβαλε στη γέννηση της *Εφημερίδος*, δηλαδή οι πολιτικές οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες που κατέστησαν τη Βιέννη ένα σημαντικό κέντρο της ελληνι-

κής σκέψης και της εκδοτικής δραστηριότητας. Εξετάζεται η τροχιά της *Εφημερίδος* από τη γέννησή της (1791) έως το κλείσιμό της από τις αυστριακές αρχές (1797).

Η πορεία των επτά χρόνων είναι αυτή μιας εξέλιξης η οποία μελετάται δίνοντας έμφαση στο περιεχόμενο του εντύπου το οποίο εμπλουτίζεται, το μέγεθος και η σελοδοποίηση που αλλάζουν. Αυτή η εξέλιξη μαρτυρά την κοινωνική, πολιτισμική και ιδεολογική εξέλιξη μιας κοινωνίας, μας επιτρέπει επίσης να παρακολουθήσουμε τις φάσεις εξέλιξής της και τα στοιχεία που συγκροτούν τις δραστηριότητές της. Ένα έντυπο όπως η *Εφημερίς* είναι προϊόν συλλογικής προσπάθειας μιας συγκεκριμένης ομάδας, αυτής των εκδοτών και των συνεργατών τους, αλλά και των τεχνιτών του εντύπου (τυποθέτες, τυπογράφοι κ.ά.). Γίνεται προσπάθεια να ανασυσταθεί η ομάδα των συνεργατών των αδελφών Πουλίου και να περιγραφεί το τυπογραφείο τους και η διαδικασία παραγωγής του εντύπου συνθέτοντας στοιχεία και έμμεσες αναφορές από τα αρχεία της Βιέννης καθώς και από αναφορές στις "Ειδήσεις" της *Εφημερίδος*.

Στο δεύτερο μέρος που έχει ως τίτλο "Η *Εφημερίς* των Πολιτισμών" διερευνάται η συμμετοχή της εφημερίδας στη διάχυση των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πρόθεση του δεύτερου μέρους είναι η προβολή του παιδαγωγικού και εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα της *Εφημερίδος*. Εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο οι εκδότες συμμετέχουν στον ευρύτερο προβληματισμό σε σχέση με τη μετάφραση και την επιλογή του γλωσσικού οργάνου για την πρόσληψη ξένων πολιτισμικών στοιχείων. Εξετάζοντας ορισμένα γλωσσικά πεδία –θεσμοί, στρατός, οικο-

νομία, καθημερινή ζωή– ερευνάται πώς οι αδελφοί Πουλίου συνέβαλαν με το έντυπό τους στην επεξεργασία, στον εμπλουτισμό και στην επισημοποίηση της ομιλουμένης γλώσσας και την προαγωγή της σε "εθνική γλώσσα". Η προσέγγιση του γλωσσικού οργάνου λαμβάνει υπόψη τις ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που καθιστούν ένα σύνολο γλωσσικών πρακτικών νόμιμες και κυρίαρχες, δηλαδή "επίσημη γλώσσα" μίας συγκεκριμένης κοινότητας, επί του προκειμένου αυτής των υπόδουλων Ελλήνων. Αποδεικνύεται ότι η *Εφημερίς* δεν συνετέλεσε μόνο στη διάδοση της γνώσης αλλά και στην άρθρωση ενός νέου λόγου αυθεντίας, διαφορετικού από αυτών των αρχουσών τάξεων του ελληνισμού. Μέσω της *Εφημερίδος* εκφράστηκαν θέσεις απόψεις και ιδεολογίες ανεξάρτητα από πολιτικά συστήματα και της κυρίαρχουσας "εγγραμματοσύνης".

Η *Εφημερίς* συνεισέφερε σημαντικά στην προβολή και πρωώθηση του βιβλίου στην "καθ'ημάς Ανατολή". Η μελέτη και ανάλυση των σχετικών με το βιβλίο ειδήσεων (αγγελίες, κατάλογοι νέων εκδόσεων ή βιβλίων διαθέσιμων από ιδιώτες –ενσωματωμένα ή ένθετα στην *Εφημερίδα*) μας επιτρέπει να διακρίνουμε σαφέστατα τα λογοτεχνικά είδη και τα γνωστικά πεδία στα οποία ανοίγεται η ελληνική λογιοσύνη. Οι τίτλοι, αποτυπώνουν τον επαναπροσδιορισμό των ηθικών και πολιτισμικών αξιών και την επανεκτίμηση της αρχαιότητας δια μέσου της κλασικίζουσας δυτικής σκέψης του 18ου αιώνα. Η Γαλλική Επανάσταση ενδυναμώνει την ιδεολογική και πολιτική ωρίμανση στον βαλκανικό χώρο και, σε αυτό το πλαίσιο, η επανεκτίμηση της αρχαιότητας ανακτά

έναν πολιτικό χαρακτήρα που οδηγεί στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης. Για την περίοδο που εξετάζουμε αυτή η ιδεολογική και πολιτισμική διάδραση είναι πρόδηλη στο έργο του αββά Barthélemy Νέος Ανάχαρσις το οποίο εκδόθηκε στα ελληνικά από τους αδελφούς Πουλίου.

Εξετάζοντας τις δεκατρείς έμμετρες συνθέσεις —ποιήματα και τραγούδια— της *Εφημερίδος* του 1797, σκοπός ήταν να τονιστεί η πρωτοτυπία αυτής της ενέργειας : αυτά τα ποιήματα ή τραγούδια είναι φορείς νέων κοινωνικών προτύπων και κοινωνικής μόρφωσης/καλλιέργειας, αποτελούν μια άλλη μορφή "Χρηστοθειών". Στα τραγούδια διακρίνονται τόσο οι κώδικες που αρχίζει να αρθρώνει η σχηματιζόμενη κοινωνία όσο και οι συλλογικές αντιλήψεις και οι κοινοί τόποι μεταξύ των Ελλήνων, των ελληνοφώνων της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της διασποράς.

Εκτενής είναι επίσης η αναφορά στα άρθρα με θέματα γενικής παιδείας: εξερευνήσεις, ανακαλύψεις, φυσική ιστορία, θετικές επιστήμες, ιατρική, υγιεινή κ.ά. Τα άρθρα αυτά με τις νέες επιστημονικές κατακτήσεις αποτυπώνουν γλαφυρά τον παιδευτικό-αφυπνιστικό ζήλο των εκδοτών.

Η διατριβή εξετάζει επίσης τα άρθρα οικονομικού περιεχομένου που κατέχουν σημαντική θέση στην *Εφημερίδα* του 1797. Από την έρευνα προκύπτει ότι οι εκδότες θέλουν να προσφέρουν στους συμπατριώτες τους τα μέσα για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της αγοράς προάγοντας την ιδέα πως οι επιχειρήσεις και οι επιχειρηματίες πρέπει να εκσυγχρονιστούν και να εναρμονιστούν με την οργάνωση και λειτουργία του διεθνούς εμπορικού και οικονομικού συστήματος.

Το τρίτο μέρος της διατριβής η "Πο-

λιτική *Εφημερίς*", εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η εφημερίδα απηχεί τα μεγάλα γεγονότα της εποχής. Τρία κεφάλαια με χρονολογική συνέχεια αποδίδουν την αλληλουχία των φάσεων και των γεγονότων της Γαλλικής Επανάστασης και τη δυναμική τους καθώς και τη διεθνή πολιτική σκηνή που έχει άμεση σχέση με την επαναστατημένη Γαλλία. Μελετάται η σταδιακή μετατόπιση του ενδιαφέροντος των αδελφών Πουλίου από το θάμβος της Ρωσίας προς τη Γαλλική Επανάσταση. Με αυτό τον τρόπο σκιαγραφείται ο προσανατολισμός της *Εφημερίδος* προς τη φιλελεύθερη ή επαναστατική ιδεολογία καθώς και ο σχηματισμός και η έκφραση του "βαλκανικού ριζοσπαστισμού".

Η χρονολογική προσέγγιση μας επέτρεψε να ανατρέψουμε την κυρίαρχουσα και εσφαλμένη άποψη σύμφωνα με την οποία την περίοδο 1793-1794 που αρχίζει με την εκτέλεση του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄, η *Εφημερίς* αποστρέφει το βλέμμα της από την επαναστατημένη Γαλλία. Η διεξοδική έρευνα άρθρων της *Εφημερίδος* καταδεικνύει την προσπάθεια που καταβάλουν οι εκδότες ώστε να κατευθύνουν τις πολιτικές προσδοκίες του ελληνισμού προς τη Γαλλία.

Υπογραμμίζεται επίσης η κριτική που ασκείται στους ηγήτορες του ελληνισμού (Πατριαρχείο και Φανάρι) και στην άρχουσα τάξη των παραδουναβίων Ηγεμονιών. Οι εκδότες, αποκαλύπτοντας τους μηχανισμούς της πολιτικής τους και των σχέσεών τους μέσα από "προκλητικά" άρθρα, συμμετέχουν με τον τρόπο τους στην προβληματική για τους φέροντες την εξουσία. Καταδεικνύεται επίσης η συνάφεια μεταξύ του περιεχομένου της *Εφημερίδος* και των αρχών που διέπουν

τόσο το πρόγραμμα και το επαναστατικό όραμα του Ρήγα όσο και τη σκέψη των προοδευτικών λογίων.

Η διατριβή τέλος υποστηρίζει την άποψη ότι η *Εφημερίς* αποτελεί μία από τις πολλαπλές εκφάνσεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού και δεν θα έπρεπε να θεωρείται μια δευτερογενής πηγή μελέτης του νεοελληνικού Διαφωτισμού αλλά θα πρέπει να εγγραφεί στην τροχιά των ιδεών του. Χάρη στην *Εφημερίδα*, το τέλος του 18ου είδε να γεννιούνται οι έννοιες που θεμελιώνουν τη θεώρηση του ελληνικού περιοδικού Τύπου ως ισχυρού παιδαγωγικού εργαλείου και ως παράγοντα χειραφέτησης.

Ελίνα Ι. Τσαλίκουλου,

Satire in the Greek Enlightenment,

1750-1821,

Faculty of Medieval and Modern

Languages, University of Oxford, 2004,

Επιβλέπων καθηγητής: Peter A.

Mackridge

Στα ύστερα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού ανανεώνεται η παραγωγή σατιρικών κειμένων, η οποία μετά την Άλωση, είχε στονήσει σημαντικά. Πιο συγκεκριμένα, από το 1750 μέχρι το 1821 εμφανίζονται είκοσι πέντε πρωτότυπες σάτιρες, γραμμένες ως επί το πλείστον σε λόγια μορφή, σε έμμετρο, πεζό, ή μικτό λόγο. Πρωταρχικός στόχος της διατριβής είναι η παρουσίαση των κειμένων ως λογοτεχνικών και ιστορικών πηγών, δεδομένου ότι τα περισσότερα από αυτά έχουν αγνοηθεί κατά ένα μεγάλο μέρος στις σχετικές ανθολογίες, βιβλιογραφίες και ιστορίες της λογοτεχνίας, ενώ ορισμένα

παρέμεναν ανέκδοτα μέχρι πολύ πρόσφατα. Η υποτίμηση της νεοελληνικής σάτιρας του 18ου αιώνα είναι επακόλουθο διάφορων παραγόντων που επέδρασαν σε μακρό διάστημα χρόνου, όπως το γλωσσικό ζήτημα, η υπερίσχυση των μεταφράσεων την περίοδο του Διαφωτισμού, η αντίληψη της σάτιρας ως εφήμερου και 'κατώτερου' λογοτεχνικού είδους, και παράλληλα η ικανότητά της να υπονομεύει ιδεολογικές και κοινωνικές κατατάξεις. Η διατριβή συγκεντρώνει τα φαινομενικά ανάμοια μεταξύ τους αυτά κείμενα μέσα σε ένα μεθοδολογικό και θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο αποκαλύπτει την ποικίλη συμμετοχή τους στην εξέλιξη του νεοελληνικού Διαφωτισμού, και πιο συγκεκριμένα, στην πολιτική και κοινωνική κριτική που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή.

Με βάση την κοινωνική, οικονομική ή πολιτική εξουσία που ασκεί ο σατιρικός συγγραφέας ή ο στόχος της σατιρικής επίθεσης, η διατριβή κάνει τη βασική διάκριση μεταξύ συντηρητικών και ανατρεπτικών κειμένων. Ενώ σε παλαιότερες θεωρίες της σάτιρας ο συγγραφέας παρουσιάζεται αποκλειστικά ως αμερόληπτος κήρυκας ηθικολογικών αρχών, είναι πλέον αποδεκτό ότι τόσο ο σατιρικός όσο και το έργο του αναμειγνύονται άμεσα σε ζητήματα εξουσίας. Η συνύπαρξη συντηρητικής και ανατρεπτικής σάτιρας φανερώνει την πολιτική διάσταση στις χρήσεις της γλώσσας και της λογοτεχνίας σε μια εποχή έντονων ιδεολογικών συγκρούσεων.

Συντηρητικοί θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν εκείνοι οι συγγραφείς οι οποίοι, λειτουργώντας μέσω της ανώτερης κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής τους θέσης, στόχευαν στη διαφύλαξη

του Οθωμανικού καθεστώτος και στην προφύλαξη των θρησκευτικών αξιών και πολιτικών συμφερόντων της Ορθοδοξίας από την εξάπλωση των νεωτερικών ιδεολογιών της Δύσης, κυρίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Οι συντηρητικές σάτιρες που εξετάζονται είναι οι εξής: η *Ακολουθία ετεροφθάλμου και αντιχρίστου Χριστοδούλου* (1793) του επισκόπου Πλαταμύνης Διονυσίου, *Νεκρικοί διάλογοι* (1793) του Πολυζώη Κοντού, *Ηθική στιχουργία* (1794) του Αλέξανδρου Κάλφωγλου, η ανώνυμη σάτιρα *Κατά Γάλλων και υπέρ Γάλλων* (~1802), και *Επάνοδος, ήτοι το φανάρι του Διογένους* (1816) του Αγαπίου Χαπίπη. Ο κύριος στόχος των σατιρικών κειμένων αυτών είναι η νεωτερική φιλοσοφία της Δυτικής Ευρώπης, και συγκεκριμένα ο αθεϊσμός. Παράλληλα, παρατηρείται η χρήση μιας ρητορικής η οποία κατασκευάζει σχήματα και μεταφορές κάθετων διαφοροποιήσεων μεταξύ ψεύδους και αλήθειας, με σκοπό να συντηρηθεί το δίκτυο αξιών στο οποίο στηρίζονταν εν μέρει η εξουσία των συγγραφέων αυτών. Επίσης, η έρευνα ανακαλύπτει στις σάτιρες αυτές μια σχεδόν συστηματική μίμηση των στόχων και της ρητορικής προπαγανδιστικών εντύπων της εποχής, όπως η *Χριστιανική απολογία* του Αθανασίου Πάριου, η *Διδασκαλία Πατρική*, η *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων*, το *Έλεγχος κατά αθέων και δυσσεβών του Προκοπίου Πελοποννησίου* καθώς και πολλών επιστολών και εγκυκλίων του Πατριαρχείου. Οι σάτιρες ουσιαστικά ενίσχυαν τη λογοκρισία που επέβαλε το Πατριαρχείο στην προσπάθειά του να διαφυλαχθεί το κύρος της Αγίας Γραφής και να αφανιστούν τα βιβλία που διέδιδαν φιλελεύθερες ιδέες. Οι σάτιρες αποκαλύπτουν

επιπλέον τις συντηρητικές αντιλήψεις περί λογοτεχνίας, κυρίως ως εναλλακτικό μέσο προπαγάνδισης.

Μια ριζικά διαφορετική εικόνα παρουσιάζουν οι ανατρεπτικές σάτιρες, οι οποίες αποτελούν και τη μεγαλύτερη ενότητα. Άμεσος στόχος των συγγραφέων τους δεν ήταν η εξέγερση εναντίον της Οθωμανικής τυραννίας, όσο η υπονόμευση της εξουσίας που κατείχαν συγκεκριμένα πρόσωπα ή ομάδες ατόμων σε ορισμένες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στο σύνολό τους, οι ανατρεπτικές σάτιρες συνθέτουν μια εικόνα εναντίωσης σε πολλαπλές σχέσεις εξουσίας: Ο *Αλεξανδροβόδας ο ασυνειδητος* (1785) του Γεωργίου Ν. Σούτσου και τα ανώνυμα έργα *Το σαγανάκι της τρέλας* (1786), *Αληθής ιστορία* (~1789), *Γκενεράλης Γκίκας* (~1793-98), και *Χαρακτήρ της Βλαχίας* (~1793-98) επέκριναν διάφορους Φαναριώτες πρίγκιπες της Μολδοβλαχίας. Ο *φιλάργυρος* (1816) του Κωνσταντίνου Οικονόμου (ελεύθερη μετάφραση του ομώνυμου έργου του Μολιέρου) και τα ανώνυμα έργα *Τραγωδία κατά των δημογερόντων της Σμύρνης* (1810), *Σχολιάς* (~1812) και "Ανέκδοτα περί των εν Λεσβω ιεραρχών" (1821) στιγμάτιζαν κληρικούς, εμπόρους, κοτζαμπάσηδες και δασκάλους στη Σμύρνη και τη Μυτιλήνη. Ο *Ερμήλος ή Δημοκριθράκλειτος* (1807) του Μιχαήλ Περδικάρη, η *Κούρκας αρπαγή* (1816) του Ιακωβάκη Ρίζου Νερούλου, και "Η κομψή ιστορία, το κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην" του Κωνσταντίνου Ρωσσέτη (~1799-1801) ψέγουν την ελίτ της Κωνσταντινούπολης, ενώ το "Τύφλωσον, Κύριε, τον λαόν σου" (1820) του Ν. Πίκκολο κατακρίνει δυσμενώς τον επιστάτη του Πατριαρχικού τυπογραφείου. Τρεις σάτιρες δεν εστιάζονται σε συγκεκριμένο τόπο: ο ανώνυμος "Σατιρικός διάλο-

γος" (1807), *Ο Ρωσσαγγογάλλος* (~1801-6), και η *Σάτυρα κατά καλογήρων* (~1812-15) του Ι. Βηλαρά. Περιλαμβάνονται επίσης τέσσερεις σάτιρες που αποδοκιμάζουν το γλωσσικό δόγμα του Κοραή, οι οποίες διαδραματίζονται σε φανταστικούς τόπους: τα *Κορακιστικά ή διόρθωσις της Ρωμαϊκής γλώσσας* (1811) του Ιακωβάκη Ρίζου Νερούλου, *Ο λογιώτατος ταξιδιώτης* (~1812-15) του Ι. Βηλαρά, το "Ονειρον" (1811) (που αποδίδεται στον Στέφανο Κανέλο), και η *Τράγου κατάργησις* (1817) (που αποδίδεται στον Παναγιώτη Κοδρικά).

Οι ανατρεπτικοί σατιρικοί υπήρξαν ιδιαίτερα δριμύεις στην κριτική τους εναντίον των καταπιεστικών ενεργειών και πρακτικών που ασκούσαν οι τοπικοί φορείς ισχύος. Σε αντίθεση με τις συντηρητικές, οι ανατρεπτικές σάτιρες δεν κατασκευάζουν απόλυτα σχήματα διαφοροποίησης μεταξύ του σατιρικού συγγραφέα και του στόχου του —μία επιλογή που διαταράσσει την έννοια των "αντικειμενικών", προκαθορισμένων αξιών και τις επαναπροσδιορίζει υποκειμενικά. Με αυτόν τον τρόπο, τα κείμενα υπονομεύουν και εκθέτουν την αυθαιρεσία των κάθետων διακρίσεων —μεταξύ ψεύδους και αλήθειας, σκότους και φωτός, φαντασίας και πραγματικότητας, καθαρότητας και μόλυνσης— με σκοπό να επικρίνουν το δίκτυο αξιών που στηριζόταν σε τέτοιου είδους ταξινομήσεις. Η ανατρεπτική χρήση του μεταφορικού λόγου στη σάτιρα ουσιαστικά υπονόμει την παραδοσιακή κοσμοθεωρία, συμβάλλοντας έτσι στην προώθηση του βασικού στόχου του Διαφωτισμού: στην ατομική κρίση και τον ορθολογισμό, στην απαγκίστρωση της σκέψης από την παράδοση, τις προκαταλήψεις και τη θεσμική εξουσία.

Οι ανατρεπτικές σάτιρες ενίσχυαν τον στόχο τους καθώς ενσωμάτωναν στο έργο τους κείμενα πρωτότυπης και μεταφρασμένης "αισθηματικής λογοτεχνίας" (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, *Έρωτος αποτελέσματα*, *Άννα Βηλλ*, *Ιστορία ερωτικής*), η οποία αντιστρατεύτηκε τον πουριτανισμό και την κοινωνική ιεραρχία και προήγαγε την ανεξιβηρσκή και κοσμικές ευαισθησίες. Η χρήση της παρωδίας σε αρκετές σάτιρες έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στην κριτική της πολιτικής χρήσης της λογοτεχνίας όπως αυτή διαμορφώθηκε από νεοκλασικές αντιλήψεις για την προώθηση νεοκλασικών ιδανικών.

Ένα γενικότερο συμπέρασμα που βγαίνει από τη σύγκριση των σατιρικών κειμένων είναι ότι η ουσία των περισσότερων φιλοσοφικών και κοινωνικών διαμαχών που εξελίσσονταν κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού συνδέεται με ζητήματα εξουσίας πάνω στο γραπτό λόγο —μιας εξουσίας που όμως δεν αφορά τόσο τη μορφή της γλώσσας (αρχαϊσμός, κοραϊσμός, δημοτικισμός) όσο τους φορείς που ελέγχουν τη χρήση, διάδοση, παραγωγή και ερμηνεία της.

Η διατριβή εμπλουτίζει τις αρχειακές μας γνώσεις σχετικά με λογοτεχνικά κείμενα του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, φέρνοντας παράλληλα στο φως ένα αναδυόμενο ανατρεπτικό λογοτεχνικό ρεύμα. Σε αντίθεση με την κυρίαρχη λογοτεχνική παραγωγή, η οποία υπηρέτούσε ως επί το πλείστον νεοκλασικά, δυτικότερα ιδεώδη ή καθοριζόταν από τα συμφέροντα και τις ανάγκες του Πατριαρχείου, τα ανατρεπτικά κείμενα λειτούργησαν αυτόνομα στα πλαίσια της προσπάθειας των συγγραφέων να αναπτύξουν την κριτική συνείδηση του Διαφωτισμού.